

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE**

Ioan Petru Culianu
studiu monografic

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

**Conducător de doctorat:
Prof. univ. dr. Egyed Péter**

**Student-doctorand:
Balon-Ruff J. Zsolt**

2013

Cuprins

Sinopsis.....	4
1. Sfera de preocupări și metodologii ale istoricului religiei.....	14
1.1. „Hermeneutică”: recontextualizare și meta-interpretare.....	14
1.2. Filozofie: defilozofizare/remitologizare.....	18
1.3. Mitologie: refileozofizare.....	21
1.3.1. Teorie literară: mitanaliză.....	21
1.3.2. Antropologie: teoria dinamică a mitului	26
1.4. Istoria ideilor: filtrul hermeneutic/voința de a reinterpretare.....	29
1.5. Epistemologie: lipsa de metodă.....	32
1.5.1. „Noua raționalitate”.....	32
1.5.2. Recontextualizare și complexitate.....	38
1.5.3. Vrăjitoria	42
1.6. Principiul antropoc.....	48
2. Magie.....	51
2.1. Schimbarea de imaginar I. : teza „revoluției puritaniste”.....	51
2.1.1. Imaginația/spiritul fantastic.....	56
2.1.2. Erosul ficinian.....	63
2.1.3. Arta memoriei	66
2.1.4. Magicianul brunian.....	69
2.1.5. Faust.....	73
2.1.6. Efectele schimbării de imaginar	77
2.1.7. Transformarea imaginii lumii și nihilismul puritan.....	81
2.2. Schimbarea de imaginar II. : teza „revoluției nominaliste”	86
3. Ascensiune și lumea de dincolo.....	90
3.1. Considerente preliminare.....	90
3.2. Lucrări.....	91
3.3. Terminologie.....	92
3.4. Șamanismul și iatromantul.....	95
3.5. Rezultatele criticii teoriilor moderne privind ascensiunea/lumea de dincolo	98
3.6. Problema experienței extatice și intertextualitatea cognitivă.....	101

4. Gnoză.....	106
4.1. Atitudine și experiență gnostică.....	106
4.2. Sistemul dualismului Occidental.....	114
4.3. Problema definerii și originii gnosticismului.....	116
4.4. Temporalitatea sistemului de idei.....	120
4.5. Autonomia sistemului de idei	127
4.6. Autonomia minții?.....	134
4.7. Hărțile minții și Adevărul.....	136
5. Nihilism.....	140
5.1. Nihilismul modern și gnoza dualistă.....	140
5.2. Paradoxul nihilismului și istoria Occidentului.....	144
5.3. Nihilism – „putere” – „religie”.....	148
5.4. „Specialistul puterii”.....	154
5.5. „Exil”: omologia protagoniștilor operei științifice.....	156
5.6. Publicistica.....	157
Bibliografie.....	161

Lucrarea urmărește să rezume și să interpreteze opera științifică a lui Culianu. Menționăm că nu ne-am propus realizarea unei monografii, dar am optat în favoarea unei abordări în egală măsură cuprinzătoare și minuțioase. Avem convingerea că se justifică o astfel de lectură, dat fiind faptul că opera în discuție încă nu a beneficiat de un tratament deopotrivă sintetic și analitic. (Singura excepție ar putea fi lucrarea lui Horia-Roman Patapievici: *Ultimul Culianu*.)

Demersul nostru constă așadar într-un comentariu interpretativ sistematic, efectuat prin *close reading* (lectură îndeaproape), citare abundentă și reflecție continuă, pe alocuri interogativ-critică. Expunerea se arată ca o rearanjare deopotrivă sincronică și diacronică a temelor și ideilor principale, pe firul unei logici de scenariu. Intenția noastră principală este să urmărim îndeaproape gândirea Culianu ca să-i pricepem, pe cât ne stă în putință, opera științifică în spiritul propriu și amploarea ei, presupunând și confirmând unitatea și coerența ei. Încercăm să punem în evidență efortul transdisciplinar al istoricului religiei și preocuparea sa onto-epistemologică, precum reperele și provocările intelectuale după care își ghidează gândirea. Din aceste motive nu putem decât să subscriem la tipul de exegeză adoptat de Patapievici: „[...] ca să îi pot înțelege mai bine metoda, a trebuit să îi iau în serios rezultatele. Am considerat cunoașterea produsă de studiile sale ca fiind în general valabilă (adică întemeiată sub raportul surselor, bine orientată sub raportul literaturii secundare, logic construită sub raportul deducțiilor și bine condusă sub raportul flerului de specialist). Cum am mai spus, ca să îi înțeleg mai bine metoda, i-am tratat contribuțiile ca și când ar fi fost valide. Acest procedeu nu este o suspendare a spiritului critic (faptul se poate vedea din obiecțiile cu care am însoțit unele din afirmațiile sale), ci o decizie metodologică impusă de necesitățile reconstrucției teoretice.”¹

Primul capitol examinează orientările metodologice conform cărora se desfășoară investigațiile lui Culianu, pentru a se întrezări firele subtile ce leagă concepții, idei, soluții din diferite perioade ale activității sale. Întrebările la care căutăm răspunsuri ar fi: Ce poziție adoptă istoricul religiei față de domeniile de interes ale filozofiei, mitologiei, teoriei literare, antropologiei, epistemologiei, și mai cu seamă, față de propria disciplină? Cum se raportează la paradigmele actuale? De ce tocmai semnificația religioasă este cea preeminentă/primordială? Cum se convertește istoricul religiei în istoric al ideilor?

---

¹ Patapievici: *Ultimul Culianu*. 13.

Istoricul religiilor adoptă o poziție *proprie* a incertitudinii, complex-antireducționistă, creativ-eclectică, în virtutea căreia: contestă progresul rațional-științific al omenirii; susține posibilitatea (dar) și incomprehensibilitatea Adevărului; afirmă suspendarea dar și valoarea istorică a teoriilor; promovează diversitatea punctelor de vedere și a abordărilor vizavi de obiectele/fenomenele complexe, respectiv o nouă raționalitate. Încercăm să demonstrăm că, pînă la urmă, *pluralismul metodologic* sau *autonomia antimetodologică*, asumate de Culianu, *nu* se subordonează anarhismului relativist. El ar contribui la o nouă istorie a științei „mai puțin îmbibate de prejudecățile pseudo-raționaliste ale secolului al XIX-lea”, și „care să nu fie menită să arate »progresul rațional« al științei moderne înregistrat pînă la această dată, ci felul în care diversele științe au funcționat în diferite contexte istorice”.

Deși ține de chestiunile metodologice, poziția cognitiv-morfodinamică va fi abordată într-un capitol ulterior, după ce am parcurs temele majore ale operei (magie, lumea de dincolo, gnoză), consacărînd fiecareia cîte un capitol. Avem însă convingerea că *leitmotivul* gîndirii sale, cel care iese poate mai puțin în evidență, dar care-l urmărește în mod insidios de-a lungul activității, este *nihilismul*.

Conform metodologiei cognitive, teoriile curente din științele exacte (teoria relativității, -cuantică, -fractală, -haosului, -informației), *adaptate* preocupărilor istoricului, s-ar dovedi mai pertinente și mai eficiente pentru înțelegerea fenomenelor și proceselor istorice. Astfel încît, materialul erudit acumulat mai cu seamă din științele socio-umane, va fi remodelat și regîndit, furnizînd o extensivă viziune *cognitivă și intertextuală* asupra lumii și istoriei ideilor.

Rezumăm pe scurt concepția cognitivă a lui Culianu: religia, filozofia, știința, literatura, însăși viața, se arată deopotrivă ca sisteme de gîndire/idei sincronice și procese computaționale diacronice: „jocuri ale minții”; tot ce se întîmplă în istoria omenirii apare mai întîi în mintea omului; fiecare individ gîndește în cadrul unei tradiții și, ca urmare, este gîndit de ea, iar în acest proces, el ajunge la autocertitudinea cognitivă că orice este gîndit este experimentat și că, de asemenea, orice este experimentat are efect asupra a ceea ce este gîndit (intertextualitatea cognitivă); unitatea fundamentală a umanității nu constă într-o unitate de concepții sau soluții, ci în unitatea operațiilor minții omenești; pus în fața unor fapte similare, în medii similare, mintea va produce *totdeauna* rezultate similare; mintea funcționează activînd și desfășurînd, prin opțiuni binare permutate și/sau combinate, posibilitățile „logice” (computațional-fractalice) implicate într-un „set de reguli” generative relativ simple, adică în „gramatica” unor „presupuneri mitice” referitoare „la

natură și la existență, luptînd cu eternele mistere ale vieții, morții, binelui și răului, țelurilor umane, dreptății și așa mai departe”. În principiu, mintea este liberă de determinismele istorice și biologice, și ar dispune de o temporalitate proprie și originară în raport cu diacronia/cronologia timpului istoric, dar nici nu s-ar confunda cu sincronia anistorică. Timpul istoric ar reprezenta oarecum „suprafața” secvențială a temporalității cognitiv-morfodinamice.

Morfodinamica încearcă integrarea a sistemului cu temporalitatea, a sincroniei cu diacronia, a „logicii” cu istoria, vizînd mai cu seamă transformarea, procesul de diferențiere și variație a mitului cercetat, și mai puțin forma sa originală, esențială, arhetipică. Orientarea deconstructivă este totuși echilibrată de intenția concomitentă a metodei de a surprinde „obiectul ideal” în dimensiunea sa „logică” (computațional-fractalică), în virtutea unității generativ-operaționale a minții. Considerînd setul de reguli generativ drept *începutul și limita* unui sistem de gîndire/idei, Culianu propune abordarea istoriei ca dezvăluire a tiparului interacțiunii sistemelor de idei, manifestate doar parțial și aparent haotic în timpul istoric, susținînd, prin urmare, că istoria este doar umbra secvențială a acelei spațio-temporalități cognitive care depășește mentalitatea obișnuită.

Sesizăm totuși o oarecare tensiune în concepția cognitivă, ca să nu spunem contradicție subtilă, între un scepticism cvasi-relativist și optimismul epistemologic degajat de ideea de „hartă a minții”/„hărți ale minții”.

Istoricul religiei se erijează în istoric al ideilor prin *lărgirea deplină a semnificației noțiunilor de religie și de mit*, respectiv prin afirmarea și argumentarea *echivalenței dintre religie și mit*. „Mitul este o chestiune de credință: crezi sau nu crezi în el.”

„Religie” înseamnă *tot ceea ce omul este dispus să creadă* conform sau nonconform propriului context/sistem istorico-cultural, și nu numai lucrurile asociate cu transcendența. „Religia”/„mitul” integrează atît domeniul tradițional al religiei, cît și domeniile secularizate/non-religioase ale filozofiei, științei sau literaturii, fapt ce implică echivalența axiologică și epistemologică a acestor registre, subsumate termenului extensiv de „ideologie”. Nici un domeniu al cunoașterii nu se poate lăuda cu privilegiul posesiei Adevărului.

Orice societate, inclusiv cele contemporane, se constituie pe baza unor „seturi de presupuneri mitice” ce alcătuie însuși contextul/sistemul istorico-cultural. Așadar, cu excepția rezultatelor directe ale tehnicii și tehnologiei, nici un produs uman nu iese din cadrul atotcuprinzător al „religiei”/„mitului”.

„E o pură convenție să numim »religioase« toate seturile de presupuneri mitice posibile sau să renunțăm pur și simplu la termenul »religios«, ca fiind inadecvat pentru a descrie o situație atât de complexă.” „Dacă istoria religiilor este o disciplină al cărei scop este analiza credinței, atunci orice credință trebuie considerată »religioasă«, în cazul în care nu am prefera să schimbăm numele disciplinei.”

Preeminența și autonomia semnificației religioase, două idei fundamentale și constante pentru gândirea lui Culianu, au o *explicație filozofică*: omul este eminentemente o ființă „religioasă”; omul, ca individ și colectivitate, este condiționat în mod aproape „magic” de credințele-i în mitologii/ideologii, mai mult sau mai puțin raționale.

La fel, schimbările de ordin istoric corespund unor schimbări ideologice. Ideologiile au caracter religios și primează asupra faptelor, le preced și le provoacă în sens onto-epistemologic. Prin urmare, motivul apariției științei moderne nu este unul științific: schimbarea perspectivei științifice nu se produce la nivelul faptelor/descoperirilor științifice, ci se datorează unei *schimbări a imaginarului/imaginației*. Pe scurt, este vorba de revoluție ideologică/religioasă și nu de revoluție științifică.

Regăsim în opera științifică a lui Culianu *două teze ale schimbării imaginarului*: teza revoluției puritaniste și celei nominaliste. Ambele vor să ofere o explicație pentru apariția științei moderne, a întregii civilizații Occidentale, ca trecere de la o viziune calitativ-verticală a lumii la una cantitativ-orizantală; ambele teze resping ideea că modificarea imaginii lumii se datorează progresului rațional-științific.

Revoluția puritanistă, efectuată de Reformă și Contrareformă, constă în iconoclastism, mai exact, în cenzura imaginarului renascentist. „Prin condamnarea Erosului și a Magiei, considerate ca momente echivalente și deopotrivă vinovate de dezagregare socială, Reforma și Contrareforma distrug individul Renașterii. Acesta era în primul rând un operator cu fantasme, toate dorințele sale se realizau, prin Erosul magic, pe planul fantaziei. Reforma instaurează »principiului realității« printr-un penibil proces de eliminare a imaginației creatoare. Simbolul cel mai profund al acestei reprimări ni se pare rugul lui Giordano Bruno.”

Abordăm îndeaproape și pe mai multe planuri efectele și semnificațiile *revoluției puritaniste* (descalificării culturii și omului Renașterii), constitutive pentru modernitate.

Culianu încearcă să reconstituie acel *cadru onto-epistemologic și istoric* care face posibilă și inteligibilă cultura (știința și arta) Renașterii, astfel încât să-i redea Artei/magiei valoarea unei metode științifice raționale.

Culianu, la rândul său, definește Renașterea drept cultură a fantasticului sau fantasmatică, întemeiată pe: fantasmă/imaginație produsă de pneuma fantastică/imaginație; ideea primordialității fantasmei/limbajului fantastic asupra cuvântului/limbajului vorbit; relația de echivalență dintre eros și magie.

Spiritul (*pneuma, spiritus*) este *corpul subtil* care învelește sufletul, pătrunzând întregul trup. Are rolul de a intermedia între suflet și trup, fiind „atît de subtil, încît se apropie de natura imaterială a sufletului; și totuși este un corp care poate intra ca atare în contact cu lumea sensibilă.” Centrul spiritului este un aparat cardiac sintetizator („inima”) ce transformă în limbaj fantas(ma)tic mesajele senzoriale/naturale și extrasenzoriale/supranaturale ce-i parvin sufletului. Fără limbajul fantas(ma)tic sufletul n-ar avea acces la cunoaștere.

Principiul epistemologic și operațional al magiei (dar și al metodei mitanalitice propuse de Culianu) este *prioritatea fantasmei asupra cuvântului*. „Fantasma are înfîietate absolută asupra cuvântului, că ea precedă în același timp articularea și înțelegerea oricărui mesaj lingvistic. De unde existența a două gramatici distincte, prima cu mult mai puțin importantă decît cea de-a doua: o gramatică a limbii vorbite și o gramatică a limbii fantastice. Provenind din suflet și fantastic el însuși în esența sa, intelectul este singurul care se poate bucura de privilegiul înțelegerii gramaticii fantastice.”

Principalul interes al culturii renașcentiste a fost de a opera și manipula cu fantasmă în mediu intra- și intersubiectiv. *Relația de echivalență dintre eros și magie* se realiza tot prin intermediul spiritului fantastic/imaginației. „Erosul reprezintă așadar o operațiune magică necontrolată, inconștientă și adesea funestă. Arta memoriei și magia pretind a putea să ordoneze și să controleze procesul de receptare și producere a fantasmelor.”

Să mai notăm că precizia și calitatea percepției și a gândurilor depinde în mare măsură de starea pneumei, de limpezimea și puritatea acesteia. Curățirea spiritului fantastic înseamnă în același timp *detașarea* de experiența și conștiința cotidiană, *dar și* preocuparea de aspectele cele mai neînsemnate ale vieții. În pofida detașării sale de lume, filozoful-magician urmărește reintegrarea realității și *nu* „fuga de realitate”. Pînă la urmă, interesul intim al corifeilor gândirii renașcentiste este separarea de lumea sensibilă și orientarea spre lumea inteligibilă; despărțirea treptată a sufletului de corp și, eventual, ascensiunea celestă.

În cazul magicianului brunian detașarea de lume înseamnă și eliberarea de condiția umană, respectiv indiferența vizavi de orice ideal utopic, imunizarea chiar și la propriile fantasmă și sentimente: *golirea de umanitate/umplerea cu divinitate*. Această atitudine

anomică, asocială nu pare să implice negarea corpului (antisomatism) și a lumii (anticosmism).

Jocul „ambiguu, melancolic, dar și exaltant” al Renașterii marchează „Arta prin excelență, magia”. De asemenea, metodologia recontextualizării/metainterpretării a istoricului religiei este numită *Artă* de practicantul ei. Socotim că această analogie operațională relevă *unitatea intereselor* lui Culianu: *jocul metainterpretării*, preocuparea tînărului istoric al religiei, este echivalentă cu *jocul minții*, preocuparea cognitiv-morfodinamică a istoricului matur, și ambele metodologii se inspiră din *jocul lumii*, expresia definitorie a magiei Renașterii, fapt ce ne sugerează *omologia dintre filozoful-magician și istoricul religiei*.

Teza *revoluției nominaliste* a rămas în stadiul unei idei schițate, și nici autorul nu a semnalat în mod expres că ar fi vorba de o teză alternativă sau concurentă față de teza puritanistă. Dat fiind faptul că avem la îndemînă doar două texte foarte scurte (un eseu și o schiță-propunere pentru un proiect de carte pînă la urmă nerealizat) și un pasaj din *Gnozele dualiste ale Occidentului*, care conțin niște aluzii succinte, niște germeni de raționamente, sîntem nevoiți să speculăm în mod interpretativ pe marginea și în continuarea ideilor expuse de autor. Pesemne, Culianu ar fi abordat întreaga problematică a dezbaterilor privind universalitățile și atributele lui Dumnezeu, dar, repetăm, cartea preconizată nu există, și trebuie să ne bizuim mai ales pe textele semnalate.

În cazul revoluției nominaliste, schimbarea de imaginar i se poate imputa unei anumite *gîndirii teologice care ar fi negat* – mai mult sau mai puțin direct – principiul antropocentric și *ar fi răsturnat* imaginea tradițională a lumii medievale (Duns Scotus, William Occam, Nicolas d’Autrecourt „și alții”, cunoscuți ca „ultimii nominaliști”).

Întreaga problematică a *ascensiunii și lumii de dincolo* gravitează, potrivit lecturii noastre, în jurul figurii centrale a *șamanului*. Toate competențele lui pretind o prealabilă supunere la „moartea și renașterea inițiatică”: *experiența separării și ieșirii din cadrul cultural reglementat al normalității*. Culianu susține, spre deosebire de Eliade și alții, că șamanismul poate fi identificat pe toate continentele, la toate nivelurile culturale, și că nu diferă de vrăjitorie nici tipologic, nici funcțional. Șamanismul dobîndește un rol predominant – dar, vom vedea, nu fără echivoc –, servind ca *referință explicativă de ordin istorico-cultural și/sau cognitiv* în privința viziunilor extatice și a călătoriilor extramundane.

Gnoza și nihilismul sînt chestiuni conexe. Pe de o parte, gnoza neagă, aidoma nihilismului modern, falsă transcendență (principiul inteligenței ecosistemice / Creatorul

arogant și ignorant / Dumnezeuul veterotestamentar), pe de altă parte însă, gnoza afirmă răspicat, în contrast cu nihilismul modern, adevărata transcendență.

Așadar, gnoza și nihilismul modern sînt formal identice, dar substanțial inverse, opuse: nihilismul metafizic/mundan al gnozei afirmă o altă transcendență în detrimentul lumii, în timp ce nihilismul antimetafizic/supramundan al modernității neagă transcendența în favoarea lumii; dar ambele neagă transcendența creștin-platonistă. Aceasta e explicația pentru reactivarea spontană a *exegezei inverse a Vechiului Testament* de către mulți autori romantici, respectiv pentru analogia formală/superficială dintre producția mitologică a romanticilor și cea a gnosticilor.

Încercarea lui Culianu de a clarifica relația dintre gnoză și nihilismul modern s-a cuplat, cel puțin într-o primă fază a investigațiilor (aproximativ pînă la jumătatea anilor '80), cu intenția de a elabora o *concepție extensiv-generică a nihilismului*, ce presupune că orice cultură cuprinde un sumbru potențial autodistructiv, nu numai cultura Occidentală; respectiv, că nihilismul este o constantă universală ca și predispoziție inerentă, latentă, mobilizînd sistemul cultural. Iar concluzia ce se desprinde din confruntarea și interpretarea unitară a datelor multidisciplinare: *nihilismul este, în mod paradoxal, un instrument de conservare/prezervare prin distrugere*.

Culianu aplică această concepție nihilismului pentru a rearticula istoria Occidentului la nivelul macro al schimbărilor ideologico-religioase. Să notăm că viziunea sa istorică integrează formula filozofică nitzschean-heideggeriană a nihilismului ca „destin al Occidentului”.

Dotat cu propriile criterii operaționale de analiză, Culianu poate interveni cu discernămint și cu mîna sigură în *dezbaterile modernă istorico-filozofică asupra gnozei*, marcată de nume precum: F. Ch. Baur, E. H. Schmitt, H. Jonas, A. von Harnack, K. Löwith, J. Taubes, O. Marquard, E. Voegelin, E. Topitsch, L. Pellicani, H. Blumenberg. Concluzia generică: în cele mai multe cazuri este abuzivă utilizarea termenului de gnostic/gnoză „ca model analog”.

Fenomenul *antinomismului* confirmă supoziția că nihilismul este componenta negativă latentă a oricărei culturi. Antinomismul/nihilismul este un mod de a *experimenta „puterea”/„creșterea puterii”*, însemnînd *eliberarea* de reglementările și condiționările ce alcătuie însuși sistemul/contextul cultural. Pe scurt, *puterea este experiența libertății față de norme*.

Remarcăm, la fel ca în cazul abordării nihilismului, aceeași intenție de a cristaliza o concepție comprehensiv-unitară a puterii, și aceeași ambiguitate a concepției. Potrivit

lecturii noastre, tensiunea intrinsecă a acesteia provine din încercarea – legitimă în ultimă instanță – de a surprinde fenomenul concomitent din două aspecte distincte (*aparent contradictorii*, după cum vom vedea însă, *dialectice în realitate*): ca același, *dar și* ca diferit, respectiv fenomenul 'ca atare'/'în sine', adică în afara oricărei referințe culturale, *dar și* ca pe un fapt condiționat cultural.

„Puterea, experimentată în diferite moduri, potrivit culturii din care facem parte, rămâne însă constant, în modul ei de manifestare și în afara oricărei justificări ideologice, o *modificare de stare internă* suferită de individ sau de colectivitate, printr-o *investiție* de natură variabilă.”

Reconstruind logica și desfășurarea investigației în amonte, dinspre rezultatul ei, constatăm că abordarea lui Culianu este de fapt una *fenomenologică* (deși el nu folosește acest termen):

Primul aspect, cel decontextualizant, al concepției, vedește „*sensul subiectiv*” al puterii, sens ce revine la *experiența propriu-zisă a puterii de către un subiect*, respectiv evidențiază puterea ca o *constantă universală*, definită drept *propensiune instinctuală/pulsională*: „energie”, „libido”, „agresivitate”, „tendință de „evaziune”. Și într-adevăr, prin această definiție se pune în valoare un fenomen experimentabil de oricine.

Ca să obțină rezultatul scontat, Culianu a ținut să pună în paranteză conotațiile care grevează fenomenul, și care ar restrânge semnificația lui la înțelesul obișnuit al termenului de putere: autoritate. „Cuvântul *putere* este determinat în genere, în limbajul modern, de un adjectiv de tipul »civil«, »militar«, »economic«, »politic« sau chiar »religios«. Dar ce înseamnă *putere* pur și simplu, fără adjective? Există un concept al puterii care să poată scăpa de orice determinare limitatoare?”

Or, potrivit lecturii noastre, „autoritatea” relevă tocmai *sensul obiectiv*, adică aspectul opus celui dezvăluit de Culianu, respectiv puterea ce rezidă în edificiul sistemului de reglementări și al instituțiilor, în contextul istorico-cultural. *Dialectica puterii* integrează însă ambele aspecte, asigură însăși unitatea concepției/definiției puterii, evidențiind dinamica afirmării și negării puterii între „subiectiv” și „obiectiv”, inclusiv fenomenul antinomismului/nihilismului.

Dar este oare atât de evidentă formula potrivit căreia experiența religioasă înseamnă cratofanie, manifestarea puterii? De fapt, Culianu nu este atât de explicit, nu tranșează chestiunea relației dintre religie și putere. Ce tip de legătură disimulează conjuncția „și” din titlul lucrării (*Religia și creșterea puterii*)? La prima vedere, relația de echivalență („religie” ≈ „putere”) pare plauzibilă: cele două aspecte ale puterii, adică afirmarea

puterii subiective (= antinomism / negarea puterii obiective / negarea negației) și negarea puterii subiective (= sistemul cultural / putere obiectivă / negația), corespund celor două funcții ale religiei: integratoare și compensatorie. Dar oare poate fi transferată analogic dialectica puterii asupra religiei, astfel încât să putem vorbi despre dialectica religiei? Această presupunere ne-ar duce la concluzia că experiența religiei înseamnă negarea religiei cultural întemeiate și consolidate. Constatăm așadar, că relația de echivalență dintre religie și putere este perturbată tocmai de faptul că, deși ambele funcții ale religiei deservește împlinirea puterii subiective, ele aparțin și sînt furnizate de aspectul obiectiv, cel al sistemului cultural. Asta înseamnă că, în mod comun, experiența puterii e iluzorie, inautentică, fiind *manipulată și produsă în și de cadrul* sistemului cultural. O singură categorie face excepția: „specialiștii puterii” (numiți de Eliade „specialiștii sacrului”). Acești indivizi *reprezintă sau creează cultura, și o depășesc* prin neutralizare/imunizare împotriva condiționării și determinării sistemului/contextului cultural, prin „*moarte culturală*”. Ei nu au nevoie de ideologii integratoare sau compensatorii pentru a experimenta puterea subiectivă. Sînt ieșiți din comun, autonomi, liberi. Potrivit lecturii noastre, doar ei confirmă relația de echivalență dintre „religie” și „putere”. Anomici sau antinomiști/nihiliști, „specialiștii puterii” sînt de fapt *subiecții religiei – religioșii*. „[...] nu acționează în conformitate cu nici o normă socială și morală comună. Viața lor e »nebuie«, întrucît nu rămîne, pentru a-i conferi un sens, nici una dintre motivațiile valabile pentru omul comun. »Omul de cunoaștere« trăiește absolut liber față de constrîngerile, inhibițiile și habitudinile sociale. Această idee se regăsește în existențialism, de la Kierkegaard la Camus.”

Decelăm așadar în opera științifică a lui Culianu două concepții/sensuri majore ale religiei:

1. din aspectul „subiectiv” și din perspectiva tînărului istoric al religiei:

religie ≈ „**putere**” (≈ antinomism ≈ nihilism)

2. din aspectul „obiectiv” și din perspectiva maturului istoric al religiei:

religie ≈ „**mit**”² (≈ ideologie)

Potrivit lecturii noastre, lapidarul și juvenilul text din 1974, intitulat *Exil*, are trei semnificații conexe: una generică, o alta care vizează personalitatea lui Culianu, iar cea de-a treia se referă la opera-i științifică.

---

² Teoria dinamică a mitului face diferență subtilă între mit ca narațiune, ideologie etc., respectiv mit ca voință de a repeta/reinterpreta o narațiune, ideologie etc., conform sau nonconform contextului istorico-cultural

În mod generic, „exil” înseamnă „inițiere” în existența „autentică”, înseamnă libertate, considerată deopotrivă ca angajament și constrângere, ironie și potențial creativ.

În al doilea rând, „exil” este motivul primar care justifică ironia lui Culianu, alegerile sale intelectuale și profesionale, inclusiv activitatea cultural-politică de după '90, care, după toate indiciile, i-a adus moartea. Acest motiv însă nu se rezumă la faptul că, datorită șicanărilor Securității, Culianu a fost nevoit să părăsească definitiv țara în '72, îndată ce a terminat facultatea. Dincolo de aspectul psiho-biografic, trebuie să ținem cont și de semnificația onto-epistemologică a exilului:

În al treilea rând, „exil” relevă *omologia de structură și atitudine* a protagoniștilor operei științifice: filozoful-magician, gnosticul, călătorul în lumea de dincolo, specialistul puterii. Toți acești indivizi pot fi apreciați drept „exilați”, asumând atitudini similare în fața lumii și existenței. Exilatul devine, printr-o moarte și renaștere mentală, solitarul autonom, imun la normele conviețuirii sociale și la condiționările sistemului/contextului istorico-cultural. Exilatul dobândește o poziție anormală, asocială, anomică, în care diferențele *mythos* și *logos*, imaginație și minte, fantasmă și text, existență și cogniție, eros și putere, dispar.

Bibliografie

I.

- ELIADE, Mircea – CULIANU, Ioan Petru: Religiile dualiste. In: Id.: *Dicționar al religiilor*. Traducere de Cezar Baltag. Humanitas, București, 1993. 136–142.
- Id.: Religiile din Grecia. In: Id.: *Dicționar al religiilor*. 159–168.
- Id.: Șamanismul. In: Id.: *Dicționar al religiilor*. 252–255.
- CULIANU, Ioan Petru: Freud – Jung – Wittgenstein. In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Traducere de Claudia Dumitriu. Polirom, Iași, 2002 (1976). 83–103.
- Id.: Renașterea, Reforma și iraționalul. In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Traducere de Mona Antohi. Polirom, Iași, 2002 (1984). 104–111.
- Id.: Feminin versus masculin. Mitul Sophiei și originile feminismului. In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Traducere de Claudia Dumitriu. Polirom, Iași, 2002 (1984). 112–146.
- Id.: Avers și revers în istorie. Cîteva reflecții cvasi-epistemologice. In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Traducere de Dan Petrescu. Polirom, Iași, 2002 (1986). 147–168.
- Id.: Civilizația ca produs al sălbăciei. Hans Peter Duerr și teoriile sale culturale. In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Traducere de Mona Antohi. Polirom, Iași, 2002 (1986). 169–180.
- Id.: Adevărata „revoluție culturală”. In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Polirom, Iași, 2002 (1986). 181–184.
- Id.: Principiul antropic. In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Polirom, Iași, 2002 (1986). 185–190.
- Id.: Vrăjitoarea în ananghie. Cine a pornit vînătoarea și cine i-a pus capăt? In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Traducere de Corina Popescu. Polirom, Iași, 2002 (1986). 191–219.

- Id.: Dr. Faust, mare sodomit și necromant. Reflecții asupra mitului. In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Traducere de Sorin Antohi. Polirom, Iași, 2002 (1987). 220–256.
- Id.: Etichete, imagini, simboluri. In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Traducere de Claudia Dumitriu. Polirom, Iași, 2002 (1989/1990). 257–265.
- Id.: Există un mit central al Occidentului? In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Traducere de Mona Antohi. Polirom, Iași, 2002 (1990). 266–274.
- Id.: Sistem și istorie. In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Traducere de Anca Vaideseșan. Polirom, Iași, 2002 (1990). 275–292.
- Id.: Un corpus pentru corp. In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Traducere de Catrinel Pleșu. Polirom, Iași, 2002 (1991). 293–330.
- Id.: Magie și cogniție. In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Traducere de Mona Antohi. Polirom, Iași, 2002 (1991). 331–338.
- Id.: Religia ca sistem. In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Traducere de Mona Antohi. Polirom, Iași, 2002 (1992). 339–348.
- Id.: Nașterea infinitului. Revoluția nominalistă, 1300-1450. In: Id.: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Traducere de Mona Antohi. Polirom, Iași, 2002 (1990/1991). 349–354.
- Id.: *Gnozele dualiste ale Occidentului. Istorie și mituri*. Traducere de Tereza Culianu-Petrescu. Polirom, Iași, 2002 (1990).
- Id.: *Călătorii în lumea de dincolo*. Traducere de Gabriela și Andrei Oișteanu. Polirom, Iași, 2002 (1991).
- Id.: Alter ego. In: Id.: *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedia ale religiilor*. Traduceri de Maria-Magdalena Anghelescu și Dan Petrescu. Polirom, Iași, 2003 (1988). 7–8.
- Id.: Arta în Renaștere și figura Erosului. In: Id.: *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedia ale religiilor*. Polirom, Iași, 2003. 9–13.
- Id.: Artă și alchimie. In: Id.: *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedia ale religiilor*. Polirom, Iași, 2003. 14–24.
- Id.: Artă și magie în Renaștere. In: Id.: *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedia ale religiilor*. Polirom, Iași, 2003. 25–31.
- Id.: Ascensiune. In: Id.: *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedia ale religiilor*. Polirom, Iași, 2003. 32–44.

- Id.: Astrologie. In: Id.: *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedia ale religiilor*. Polirom, Iași, 2003. 45–53.
- Id.: Călătoria la cer (păgînă). In: Id.: *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedia ale religiilor*. Polirom, Iași, 2003. 60–74.
- Id.: Cerul ca hierofanie. In: Id.: *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedia ale religiilor*. Polirom, Iași, 2003. 75–79.
- Id.: Gnosticismul din Evul Mediu pînă în prezent. In: Id.: *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedia ale religiilor*. Polirom, Iași, 2003. 84–91.
- Id.: Magia în Europa medievală și renescentistă. In: Id.: *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedia ale religiilor*. Polirom, Iași, 2003. 92–100.
- Id.: Sacrilegiu. In: Id.: *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedia ale religiilor*. Polirom, Iași, 2003. 129–142.
- Id.: Tradiția gnostico-hermetică și creația artistică și literară. In: Id.: *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedia ale religiilor*. Polirom, Iași, 2003. 143–150.
- Id.: Trickster. In: Id.: *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedia ale religiilor*. Polirom, Iași, 2003. 151–153.
- Id.: Sexualitate. In: Id.: *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedia ale religiilor*. Polirom, Iași, 2003. 178–198.
- Id.: *Iocari serio. Știință și artă în gîndirea Renașterii*. Traduceri de Maria-Magdalena Anghelescu și Dan Petrescu. Polirom, Iași, 2003 (1979).
- Id.: *Eros și magie în Renaștere. 1484*. Traducere de Dan Petrescu. Polirom, Iași, 2003 (1984).
- Id.: *Experiențe ale extazului. Extaz, ascensiune și povestire vizionară din elenism pînă în Evul Mediu*. Traducere de Dan Petrescu. Polirom, Iași, 2004 (1984).
- Id.: *Mircea Eliade*. Traducere de Florin Chirițescu și Dan Petrescu. Polirom, Iași, 2004 (1978).
- Id.: *Arborele Gnozei. Mitologia gnostică de la creștinismul timpuriu la nihilismul modern*. Traducere de Corina Popescu. Polirom, Iași, 2005 (1992).
- Id.: *Păcatul împotriva spiritului. Scrieri politice*. Polirom, Iași, 2005.
- Id.: Exil. In: *Păcatul împotriva spiritului. Scrieri politice*. Polirom, Iași, 2005. 9–11.
- Id.: Religia și creșterea puterii. In: Romanato, Gianpaolo–Lombardo, Mario G.–Culianu, Ioan Petru: *Religie și putere*. Traducere de Maria-Magdalena Anghelescu și Șerban Anghelescu. Polirom, Iași, 2005 (1981). 169–243.

- Id.: *Gnosticism și gândire modernă: Hans Jonas*. Traducere de Maria-Magdalena Angheliescu și Șerban Angheliescu. Polirom, Iași, 2006 (1985).
- Id.: *Psihanodia. O prezentare a dovezilor cu privire la ascensiunea celestă a sufletului și la importanța acesteia*. Traducere de Mariana Neț. Polirom, Iași, 2006 (1983).
- Id.: Mit și simbol în proza lui V. Voiculescu. In: Id.: *Studii românești I. Fantasmemele nihilismului. Secretul doctorului Eliade*. Traduceri de Corina Popescu și Dan Petrescu. Polirom, Iași, 2006 (1973). 12–26.
- Id.: Romantism acosmic la Mihai Eminescu. In: Id.: *Studii românești I. Fantasmemele nihilismului. Secretul doctorului Eliade*. Polirom, Iași, 2006 (1979). 35–48.
- Id.: Fantasmemele nihilismului la Eminescu. In: Id.: *Studii românești I. Fantasmemele nihilismului. Secretul doctorului Eliade*. Polirom, Iași, 2006 (1980). 49–66.
- Id.: Fantasmemele erosului la Eminescu. In: Id.: *Studii românești I. Fantasmemele nihilismului. Secretul doctorului Eliade*. Polirom, Iași, 2006 (1981). 67–82.
- Id.: Fantasmemele libertății la Mihai Eminescu. Peisajul centrului lumii în nuvela Cezara. In: Id.: *Studii românești I. Fantasmemele nihilismului. Secretul doctorului Eliade*. Polirom, Iași, 2006 (1983). 83–122.
- Id.: Fantasmemele fricii sau cum ajungi revoluționar de profesie. In: Id.: *Studii românești I. Fantasmemele nihilismului. Secretul doctorului Eliade*. Polirom, Iași, 2006 (1988). 123–138.
- Id.: „Nimicirea fără milă” în nuvela Moara cu noroc de Ioan Slavici (1881). In: Id.: *Studii românești I. Fantasmemele nihilismului. Secretul doctorului Eliade*. Polirom, Iași, 2006 (1983). 139–153.
- Id.: Notă de demonologie bulgakoviană. In: Id.: *Studii românești I. Fantasmemele nihilismului. Secretul doctorului Eliade*. Polirom, Iași, 2006 (1977). 154–162.
- Id.: Răzbunarea gnosticilor. Gnosticismul și literatura secolelor XIX și XX. In: Id.: *Studii românești I. Fantasmemele nihilismului. Secretul doctorului Eliade*. Polirom, Iași, 2006 (1984). 163–209.
- Id.: Mircea Eliade și gândirea modernă despre irațional. In: Id.: *Studii românești I. Fantasmemele nihilismului. Secretul doctorului Eliade*. Polirom, Iași, 2006 (1982). 307–323.
- Id.: Mircea Eliade la răscrucea antropologiilor. In: Id.: *Studii românești I. Fantasmemele nihilismului. Secretul doctorului Eliade*. Polirom, Iași, 2006 (1985). 371–383.

II.

- ADAMEȘTEANU, Gabriela: Istoria unui interviu, după zece ani. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 213–233.
- ANTOHI, Sorin: Ioan Petru Culianu: biografie și exegeză. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 5–38.
- ANTOHI, Sorin: Laboratorul lui Culianu (Prefață). In: Culianu, Ioan Petru: *Jocurile minții. Istoria ideilor, teoria culturii, epistemologie*. Polirom, Iași, 2002. 9–81.
- ANTON, Ted: *Eros, magie și asasinarea profesorului Culianu*. Traducere de Cristina Felea. Polirom, Iași, 2005.
- CĂLINESCU, Matei: Culianu: Eliade: Culianu. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 234–259.
- CĂLINESCU, Matei: *Despre Ioan P. Culianu și Mircea Eliade. Amintiri, lecturi, reflecții*. Polirom, Iași, 2002.
- CASADIO, Giovanni: Ioan Petru Culianu sau contradicția. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 162–172.
- CODOBAN, Aurel: Filozoful (religiilor) ca „magician”. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 545–562.
- CROWLEY, John: O instanță modernă – magie, imaginație, putere. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 260–270.
- CULIANU-PETRESCU, Tereza: O biografie. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 54–82.
- DEUTSCH, Nathaniel: Arborele Gnozei: Ioan Petru Culianu și studiul gnosticismului. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 511–520.
- ECO, Umberto: Crimă la Chicago. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 322–331.
- FILORAMO, Giovanni: Religie și putere. O scriere de tinerețe a lui Ioan Petru Culianu. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 391–402.
- IDEL, Moshe: Libertate și teamă. Reflecții despre viață, moarte și istoria religiilor. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 277–295.

- IRICINSCHI, Eduard: Erezie și metodă în studiile religioase: definiția religiei în scrierile lui Ioan Petru Culianu. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 577–617.
- MIHĂILĂ, Ileana: Ioan Petru Culianu și mitanaliza. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 373–388.
- MORETTI, Roberta: Ioan Petru Culianu, istoric al ideilor: exemple de metodologie hermeneutică. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 563–576.
- OIȘTEANU, Andrei: *Religie, politică și mit. Texte despre Mircea Eliade și Ioan Petru Culianu*. Polirom, Iași, 2007.
- PATAPIEVICI, Horia-Roman: *Ultimul Culianu*. Humanitas, București, 2010.
- PETRESCU, Dan: Ioan Petru Culianu și Mircea Eliade: prin labirintul unei relații dinamice. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 410–458.
- PLEȘU, Andrei: O prietenie și câteva neîntâlniri. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 88–94.
- ROMANATO, Gianpaolo: Amintirea unui prieten: Ioan Petru Culianu. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 101–161.
- SPINNER, Gregory: Uzul și abuzul de morfologie. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 459–485.
- ZOLLA, Elémire: Culianu. In: Antohi, Sorin (coord.): *Ioan Petru Culianu. Omul și opera*. Polirom, Iași, 2003. 188–212.

III.

- ANDLER, Daniel: Cognitivism. In: Lecourt, Dominique (coord.): *Dicționar de istoria și filosofia științelor*. Polirom, Iași, 2009. 301–305.
- BOROS Gábor (ed.): *Filozófia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.
- CHAMAK, Brigitte: Științe cognitive. In: Lecourt, Dominique (coord.): *Dicționar de istoria și filosofia științelor*. Polirom, Iași, 2009. 1353–1356.
- CORBIN, Henry: *Avicenna and the Visionary Recital*. Bollingen Series LXVI, Princeton University Press.
- CORBIN, Henry: *Creative Imagination in the Sufism of Ibn 'Arabi*. Bollingen Series XCI, Princeton University Press.

- CORBIN, Henry: *Mundus Imaginalis, or the Imaginary and the Imaginal*.
<http://hermetic.com/moorish/mundus-imaginalis.html>
- CORBIN, Henry: *Spiritual Body and Celestial Earth. From Mazdean Iran to Shī'ite Iran*.
Bollingen Series XCI:2, Princeton University Press.
- DE LIBERA, Alain: Nominalism antic. In: Lecourt, Dominique (coord.): *Dicționar de istoria și filosofia științelor*. Polirom, Iași, 2009. 1041–1047.
- DURAND, Gilbert: *Aventurile imaginii (Imaginația simbolică. Imaginarul)*. Traducere de Muguraș Constantinescu și Anișoara Bobocea. Nemira, București, 1999.
- FUNKENSTEIN, Amos: *Teologie și imaginația științifică din Evul Mediu pînă în secolul al XVII-lea*. Humanitas, București, 1998.
- GREENE, Brian: *Universul elegant. Supercorzi, dimensiuni ascunse și căutarea teoriei ultime*. Traducere de Dragoș Anghel și Anamirela-Paula Anghel. Humanitas, București, 2011.
- HAMVAS Béla: *A bor filozófiája*. Editio M, Szentendre, 2000.
- KLIBANSKY, Raymond – PANOFSKY, Erwin – SAXL, Fritz: *Saturn și melancolia. Studii de filosofie a naturii, religie și artă*. Polirom, Iași, 2002.
- KOYRÉ, Alexandre: *De la lumea închisă la universul infinit*. Traducere de Vasile Tonoiu. Humanitas, București, 1997.
- LECOURT, Dominique: Principiul antropocentric. In: Lecourt, Dominique (coord.): *Dicționar de istoria și filosofia științelor*. Polirom, Iași, 2009. 1140–1143.
- MANOLESCU, Anca – PLEȘU, Andrei – PATAPIEVICI, Horia-Roman – LIICEANU, Gabriel: *Sensuri metafizice ale crucii*. Humanitas, București, 2007.
- OLAY Csaba – ULLMANN Tamás: *Kontinentális filozófia a XX. században*. L'Harmattan, Budapest, 2011.
- PATAPIEVICI, Horia-Roman: Creștinismul și știința. In: Id.: *Cerul văzut prin lentilă*. Polirom, Iași, 2005. 269–274.
- PATAPIEVICI, Horia-Roman: Fractalii, omotetii și religii. In: Id.: *Cerul văzut prin lentilă*. Polirom, Iași, 2005. 275–278.
- PATAPIEVICI, Horia-Roman: Lumea modernă. In: Id.: *Cerul văzut prin lentilă*. Polirom, Iași, 2005. 287–299.
- PATAPIEVICI, Horia-Roman: *Ochii Beatricei. Cum arăta cu adevărat lumea lui Dante?* Humanitas, București, 2004.
- PATAPIEVICI, Horia-Roman: *Omul recent. O critică a modernității din perspectiva întrebării: „Ce se pierde atunci când ceva se câștigă?”* Humanitas, București, 2008.

- PATAPIEVICI, Horia-Roman: Renașterea și imaginalul. In: Id.: *Cerul văzut prin lentilă*. Polirom, Iași, 2005. 279–284.
- PLEȘU, Andrei: *Despre îngerii*. Humanitas, București, 2005.
- VARELA, Francisco J.: Cognitione și științe cognitive. In: Lecourt, Dominique (coord.): *Dicționar de istoria și filosofia științelor*. Polirom, Iași, 2009. 305–312.
- WASSERSTROM, Steven M.: *Religion after Religion. Gershom Scholem, Mircea Eliade and Henry Corbin at Eranos*. Princeton University Press, 1999.
- WUNENBURGER, Jean-Jacques: *Filozofia imaginilor*. Polirom, Iași, 2004.